

ELAFITSKO OTOČJE U ANTICI I KASNOJ ANTICI

MAJA ZEMAN

Elafiti (Elafitsko otočje)*, u formi *septem Elaphites*, prvi se put spominju u 1. stoljeću, u djelu *Naturalis Historia* rimskog povjesničara i geografa Plinija Starijeg.¹ Osim tog navoda, podatke o Elafitskom otočju ne nalazimo ni u jednom drugom antičkom izvoru. Poznate su, međutim, rasprave u historiografiji treba li otok Šipan, najveći u nizu Elafita, vezati uz *Tauris* (*Taurida*) koji se spominje kao mjesto odvijanja pomorske bitke 47. g. pr. n. e. između Pompejeva zapovjednika Oktavija i Vatinija, zapovjednika Cezarove flote.² Danas je, ipak, prevladalo mišljenje da se ta bitka odigrala kod Paklenih otoka, uz obale Hvara, odnosno uz otok Šćedro.³ Neposredno prije spomenute bitke Oktavije je opsjeđao Epidaur, tada već utvrđeno naselje, zasigurno od veće vojne/strateške važnosti.⁴ I iako su argumenti u korist Šipana kao Tauride danas uglavnom odbačeni, s obzirom na tu činjenicu moglo bi se pretpostavljati da su i Elafiti bili zahvaćeni ratnim operacijama tijekom trajanja sukoba u Iliriku 49.-47. g. pr. n. e.⁵

* Elafiti su niz otoka koji se pruža od krajnjeg, jugoistočnog dijela poluotoka Pelješca na sjeverozapadu do poluotoka Lapada na jugoistoku. Prema novijoj literaturi u Elafitsko otočje ubraja se čak 13 otoka i hridi, a to su (od zapada prema istoku): Olipa, Tajan, Jakljan, Goleč, Kosmeč, Crkvina, Šipan, Ruda, Lopud, Veliki i Mali Skupio, Sv. Andrija, Koločep, Daksa i Grebeni. Među njima tri su naseljena i površinom najveća – Šipan (16,5 km²), Lopud (4,63 km²) i Koločep (2,35 km²). U kasnijim arhivskim izvorima pod pojmom Otoci (*Insulae*) redovito se podrazumijevaju samo ta tri najvažnija otoka.

¹ *Plin. NH III* 152.

² *De Bell. Alex.* 45.

³ Više o ubikaciji otoka *Tauris* (*Taurida*), uz pregled ranije literature, v. u: Lučić, 1968: 103-104, bilj. 11, 112; Gunjača, 1973; Nikolanci, 1974: 5-14; Prema Bilić-Dujmušiću, Tauridom bi se mogao smatrati skup otoka, čitavi Pakleni otoci, a ne samo otok Šćedro (Bilić-Dujmušić, 2006).

⁴ Prvi spomen Epidaura vezan je upravo uz ratne operacije u Iliriku, u vrijeme trajanja građanskih ratova između Cezara i Pompeja (*De Bell. Alex.* 45, 5). Navodi se kao *praesidium*. Taj termin ponajprije znači vojnu bazu, utvrdu, utvrđenje, odnosno stražu, vojni garizon, a javlja se i u značenju vojnog logora (v. npr. Tacit, *Ann.* I, 8, 38, 39, 56, 57, 58 i dr.). Prema Nenadu Cambiju vjerojatno je riječ o stožeru pomorske plovidbe (Cambi, 2006: 187). V. i: Bojanovski, 1987.

⁵ Zanimljiv je navod Ivana Viđena da se prolaz Harpoti, između Jakljana i Šipana, još uvijek naziva Pompejev prolaz (Viđen, 2007: 63).

Da su tijekom stoljeća antike Elafiti svakako predstavljali važnu točku na pomorskom putu duž istočne obale Jadrana, svjedoče sporadični, ali ipak vrijedni nalazi u podmorju.⁶ Najraniji nalazi toga tipa ustanovljeni su upravo kod otoka Šipana, kod rta Tiha, koji od Koločepskog kanala zatvara istoimenu uvalu. Riječ je o ostatcima brodoloma, datiranog na temelju ulomaka amfora u razdoblje 4.-3. stoljeće pr. n. e.⁷ U podmorju nasuprotne strane otoka – zapadno od Šipanske luke, između otoka Jakljana i otočića Tajan i Crkvina – pronađena su i tri sarkofaga iz 3. stoljeća n. e., a još je jedno podmorsko nalazište s amforama registrirano u uvali Lokardina, na sjeverozapadnoj strani Jakljana.⁸ Nešto veću gustoću podmorskih nalaza na tom dijelu Elafitskog otočja objasnila bi činjenica da je uz Jakljan i nasuprotni otok Olipa smješten prolaz Vratnik, koji spaja Mljetski i Koločepski kanal.

Važni su stoga zaključci I. Fiskovića o smještaju portorijske (porezno-prekrcajne) luke u Polačama na otoku Mljetu, a koje su nadopunili i argumentirano potvrdili rezultati novijih istraživanja T. Turkovića.⁹ Kako zaključuje potonji autor, luka u Polačama tijekom razdoblja kasne antike, sigurno od 4. stoljeća, bila je pod izravnom upravom carske administracije.¹⁰ U tom je razdoblju otok Mljet nedvojbeno bio dio carskih posjeda na istočnoj obali Jadrana, a postoje uvjerljivi argumenti da je već ubrzo nakon zbivanja 47. g. pr. n. e., u vrijeme Oktavijanovih (Augustovih) ratnih operacija u Iliriku, točnije nakon 35. g. pr. n. e., postao dijelom državnog zemljišta.¹¹ Može se pomišljati da se upravo od

⁶ U akvatoriju Elafita do danas je istraženo i/ili registrirano ukupno 10 podmorskih nalazišta antičkog razdoblja (Perkić, 2009: 327).

⁷ Mihaljević-Jurišić, 2010: 103. Autori donose podatak da se amfore istog tipa nalaze i na otoku Lopudu, pohranjene u privatnoj zbirci, ali ne navode (ili nije poznato) odakle potječu.

⁸ Perkić, 2009: 327-328. V. i: Miholjek-Mihajlović, 2011: 218. Spomenutim nalazima pridružit ću i podatke o neovlaštenom izronu amfora u podmorju Jakljana koje donose lokalni mediji (http://dubrovniknet.hr/novost.php?id=39845#.Wlv3GXom-_d), pa i usmene informacije koje sam dobila osobno od stanovnika Šipanske Luke o istom tipu nalaza izronjenih na više mjesta uz obale otoka Šipana.

⁹ Fisković, 1999: 61-82; Turković, 2011: 211-234, u kojima se donosi i iscrpan pregled sve ranije literature o Polačama na otoku Mljetu.

¹⁰ Poznato je da se otok Mljet spominje u dokumentu s kraja 5. stoljeća o Odoakrovoj donaciji posjeda komesu Pijeriju, na osnovi koje su se i vodile rasprave o pravnom statusu posjeda, pa i dataciji rezidencijalnog zdanja u Polačama. U znanstvenu raspravu oko tih pitanja Ivanka Nikolajević uvela je i dokument iz sredine 6. stoljeća (Nikolajević, 1971: 284-292).

¹¹ Takvi se zaključci izvode iz navoda o Augustovim intervencijama na otocima Mljetu i Korčuli 35. g. pr. n. e., o čemu svjedoči Apijan, kada je stanovništvo poubijano i porobljeno (Turković, 2012: 89-90). O mogućnosti da je Mljet već od tog događaja postao dio državnog zemljišta pisao je ranije i Marin Zaninović (1990: 728).

tada i uvala Polače počinje znatnije razvijati,¹² a zasigurno je smještaj državnog/carskog posjeda s važnom lukom na otoku Mljetu utjecao na odvijanje prometa najjužnijim dijelom Jadrana, pa i na važnost u tom smislu nasuprotnih Elafita.

Zanimljiva su i promišljanja da je naziv otoka Jakljana (*Insula Liciniana*) zapravo izveden od imena cara Licinija (308.-324.), za kojega T. Turković smatra da je bio izravni naručitelj gradnje reprezentativnog rezidencijalnog zdanja u samim Polačama.¹³ Time bi se i taj mali elafitski otok mogao dovesti u vezu s prostorima pod izravnom državnom/carskom kontrolom u rimskoj Dalmaciji, ali primarno u smislu kontrole prometa između nasuprotnog kopna i državnih/carskih posjeda na otoku Mljetu, čiji se ponovni uzlet u prihodima i smješta na početak 4. stoljeća.¹⁴ Ako se vratimo Plinijevu spomenu Elafita, uočiti ćemo podatak da su od Mljeta oni udaljeni petnaest rimskih milja. Ta bi udaljenost, pak, odgovarala onoj između sjeverozapadnog dijela otoka Mljeta, gdje je i smještena uvala Polače, i spomenutog prolaza Vratnik,¹⁵ kroz koji se iz Mljetskog kanala ostvaruje direktan pristup obalnom pojasu – prostoru od Budimskog zaljeva preko Slanog, Brsečina i Zatona, prema uvali Gruž i današnjem Dubrovniku.¹⁶

S obzirom na navedeno, na otoku Jakljanu bi se mogli očekivati ostatci građevina antičkog/kasnoantičkog razdoblja, a čija bi funkcija primarno bila

¹² Tin Turković ističe da je luka u Polačama – a s obzirom i na podmorske nalaze, kao i one na kopnu – imala važnu ulogu i prije razdoblja kasne antike, osobito u 2. stoljeću, kada i čitav posjed s lukom ocjenjuje kao potencijalno vrlo bogat (2011: 223). Poznato je da su u Polačama istraženi ostatci ranijih građevina, moguće „vile“, a kao važnija investicija ističe se Liberov hram koji podiže vilik posjeda. Posjedom je u to vrijeme mogao upravljati oslobođenik carskog namjesnika Publija Celija Balbina (o ranijim građevinama u uvali Polače v. osobito: Zaninović, 1990; Fisković, 1999; Turković, 2011; Isti, 2012, uz pregled ostale relevantne literature).

¹³ O etimologiji naziva Jakljan (Lakljan) v.: Skok, 1950: 229-233. V. i: Viden, 2007: 63; Turković, 2012: 91.

¹⁴ Turković, 2011: 223-225.

¹⁵ Udaljenost od 15 rimskih milja odgovarala bi onoj od 14 nautičkih milja.

¹⁶ O antičkim/kasnoantičkim nalazima u Slanom, gdje se u vrlo pogodnoj i dubokoj uvali može pretpostaviti i veće naselje s pristaništem, v: Zaninović, 1988; Žile, 1987; Isti, 1997; Isti, 2001. Među lokalitetima u Slanom izdvajaju se Gradina, Na podima, Franjevački samostan i Kosmatovica. Nedavno je ubiciran još jedan lokalitet s antičkim/kasnoantičkim nalazima, kod rta Grobište, gdje se pretpostavlja veći rimski sklop. Pronađeni su ostatci građevnog materijala u podmorju i na kopnu, ulomci keramike, tegula, tubula (Perkić, 2009: 329). Za lokalitete u Slanom v. i: Klaić, 2016, Tablica, str. 43. Među antičkim/kasnoantičkim nalazima u Primorju navode se nadgrobna ploča iz Smokovljana, ulomak s natpisom iz Trstenog (spolija) i jedan ranokršćanski kapitel; nalazi keramike na lokalitetima crkva sv. Trojstva, Na puču, Dročci, Košjerine, svi s prostora Majkova (Lučić, 1986; Lupis-Kocul-Sjekavica, 2012: 224-225).

nadziranje tog važnog morskog prolaza u južnom Jadranu. Naime, sklopovi toga tipa, pa i s fortifikacijskim elementima i često pridruženim skladišnim objektima, zabilježeni su diljem istočne obale Jadrana upravo na takvim lokacijama – na manjim otocima, s kojih su kontrolirane važne pomorske rute, morski prolazi i prilazi većim lukama i pristaništima, a gdje se često vršila i kontrola robe.¹⁷ Zasad, međutim, na kopnenom dijelu otoka nisu zabilježeni znatniji nalazi koji bi takve pretpostavke i potvrdili. U literaturi se navode tek nalazi tegula, pronađeni kod crkve sv. Izidora, te rimski natpis ...MENVIS HIC VIR... uzidan u jednoj privatnoj kući u Šipanskoj Luci.¹⁸ Ostaci građevina tek se pretpostavljaju. U radu posvećenom otoku Šipanu, na kartografskom prikazu lokaliteta, I. Fisković kao antičku lokaciju označava i predio iznad uvale Veli Jakljan, gdje se smješta potencijalna arheološka zona, a neku antičku građevinu, „vilu“, ondje smješta i I. Viđen.¹⁹ Ipak, blizina državnih/carskih posjeda na Mljetu, s većim prihodima, a gdje se vršilo oporezivanje i prekrcaj robe, što je podrazumijevalo i prisutnost državne/carske administracije, kao i neposredna blizina Mljetskog kanala, kojim se vrijedna roba prevozila, te se

¹⁷ Jedan od takvih primjera je otok Palacol, nedaleko Cresa, na kojem su ustanovljeni ostatci zdanja fortifikacijskih odlika. Za sam otok pretpostavlja se da je predstavljao jednu od kontrolnih točaka duž plovnog puta sjevernim dijelom Jadrana. Anđelko Badurina navodi i brojne druge položaje na potezu od zadarskog arhipelaga prema otoku Krku, a koji su imali ulogu straže i izvidnica te nadzora pomorskih prometnih pravaca, ali i opskrbnih centara te skloništa brodova, gdje je to bilo moguće. Autor ih veže uz razdoblje od druge polovine 6. stoljeća (dijelom i razdoblje 7. stoljeća), kada se Bizant na Jadranu oslanjao ponajprije na pomorski promet. No, na pojedinim su otocima zabilježeni i nalazi ranijih gradnji (Badurina, 1982; Isti, 1992). Kako ističu već Slobodan Čače, Ivo Goldstein i Vladimir Posavec, takav sustav nadzornih i kontrolnih točaka, kojima je kontroliran plovni put duž istočne obale Jadrana, zasigurno je bio uspostavljen i prije 6. stoljeća (Čače, 1993; Goldstein, 2005; Posavec, 2007). S istom funkcijom kontrole plovnog puta, odnosno važnih prolaza i prilaza većim lukama, mogli bi se u vezu dovesti i rimski sklop u Maloj Proversu, smješten uz prolaz između Dugog otoka (uvala Telašćica) i otoka Katina, a koji se u literaturi navodi kao tek jedna od „vila rustika“ (Suić, 1960), kao i kasnoantički sklop na otoku Sv. Petar kod Ilovika (uz otok Lošinj). Uz crkvenu građevinu na otoku su se mogla nalaziti i zdanja druge funkcije, s primarnom ulogom kontrole morskog prolaza uz otok Ilovik. Na otoku su zabilježeni i ostatci ranijeg, antičkog objekta, koji je mogao imati sličnu funkciju. O istraživanjima na otoku Sv. Petar v.: Bully-Čaušević Bully, 2012: 413-426. O važnosti Ilovika i Sv. Petra na plovnom putu: Serventi, 2012: 401-412. Zanimljivo je da su pojedini manji otoci dubrovačkog arhipelaga tijekom srednjeg vijeka, tada u posjedu dubrovačkih i lokrumskog samostana (Mrkan, Sv. Andrija), imali sličnu ulogu skladištenja i kontrole robe (Ostojić, 1964: 418; Žile, 2014:10).

¹⁸ Ulomak rimske tegule navodi Ivan Viđen (2007: bilj. 3). Spomenuti natpis uzidan je u kući Đura Margaretića (Lučić, 1968: 103; Urbanistički plan uređenja „Luka Šipanska“, 2010: Knjiga 2: 13).

¹⁹ Fisković, 1971: 7; Viđen, 2007: 63.

njime odvijao vrlo gust pomorski promet,²⁰ morali su utjecati na razvoj naselja na čitavom Elafitskom otočju.

Spomenuti pravac – od prolaza Vratnik do Gruža – moguće je u potpunosti nadzirati s najistaknutije točke na otoku Lopudu, uzvisine Polačica, ali i nasuprotne uzvisine Sutvrač. Takvu su ulogu te uzvisine mogle imati još od prapovijesnog razdoblja,²¹ a svakako je održana i kasnije, što potvrđuje gradnja utvrde Sutvrač na istoimenom brdu u 16. stoljeću. Prema dokumentima, gradnja novovjekovne utvrde započela je „na mjestu uz crkve sv. Kuzme i Damjana“.²² Već s obzirom na titular, moglo se raditi o nekoj starijoj crkvi, pa i s kasnoantičkom/ranokršćanskom fazom.²³ Naime, kao što je poznato, cijeli je niz lokacija s izrazitom strateškom važnosti na istočnoj obali Jadrana, u priobalnom pojasu i na otocima, gdje se smještaju crkve s tom posvetom, a koje su datirane u 6. stoljeće, najčešće u razdoblje vladavine Justinijana. Takve istaknute pozicije i sustav utvrđenja u literaturi se dovodi u vezu s bizantskim posadama iz razdoblja Justinijanove rekonkviste i uspostavom obrambenog pravca (tzv. bizantski ili Justinijanov maritimni limes).²⁴ Važan je i podatak o kretanju Justinijanova vojskovođe Konstancijana u južnom Jadranu tijekom bizantsko-gotskih sukoba. On je,

²⁰ O čemu svjedoče brojni podmorski nalazi u uvali Polače, ali i u drugim uvalama na otoku Mljetu: Brusić, 1988: 139-151; Kisić, 1988: 153-167; Miholjek, 2008: 575-577.

²¹ Gradinsko se naselje s većom sigurnošću pretpostavlja na uzvisini Sutvrač, dok su na Polačici tek sporadično uočeni ulomci keramike. Kako navodi Šarić, ulomci keramike s tog položaja čuvaju se u Crkvenom muzeju na Lopudu (Župna zbirka), a riječ je o gruboj keramici za koju je teško utvrditi kronologiju (Šarić, 1988: 112 i bilj. 5). U popisu lokaliteta Dubrovačko-neretvanske županije ipak se navode dvije prapovijesne gradine na otoku Lopudu, no uz onu na Ivanjem brdu nije navedena točna lokacija druge (Perkić, Popis arheoloških lokaliteta na području DNŽ, Izmjene i dopune prostornog plana Dubrovačko-neretvanske županije, Zavod za prostorno uređenje Dubrovačko-neretvanske županije, 2017: 74).

²² O utverdama na Lopudu i utvrđi Sutvrač: Nodari, 2014: 42-43. O pozicioniranju utvrđenja uz crkvu sv. Kuzme i Damjana v: Lučić, 1993: 19, 24, gdje se crkva navodi kao ruševina (prema Mattei, 1773).

²³ Kult spomenutih svetaca, „liječnika“, rasprostranjen je dubrovačkim područjem, a njegovo se širenje dovodi u vezu s razdobljima raznih epidemija, primarno kuge, osobito tijekom srednjeg vijeka. Poznato je osam crkava s tom posvetom (Badurina-Tadić, 1989: 60, 61).

²⁴ O organiziranom sustavu bizantskih utvrda duž istočne obale Jadrana, pa i tzv. Justinijanovom limesu v.: Suić, 1976; Isti, 1995; Gunjača, 1986; Goldstein, 1992; Tomičić, 1995. i dr. Među njima je i utvrda sv. Kuzme i Damjana u Barbatu na otoku Rabu (Jurković-Turković, 2012). Ranokršćanska prethodnica pretpostavlja se i na mjestu crkve sv. Kuzme i Damjana i samostana na brdu Čokovac u Tkonu, na otoku Pašmanu, a isti se titular navodi i za ranokršćansku crkvu na otočiću Škoj kod Brbinja, na Dugom otoku. Obje su pozicije mogle imati istaknuto značenje kontrole plovnih putova sjevernim dijelom Jadrana.

naime, prema Hvaru isplovio iz luke u Epidauru, koristeći se dijelom jadranskog pomorskog pravca koji je morao biti dobro nadziran.²⁵ S obzirom na odlike spomenutih lopudskih uzvisina, u to su vrijeme one svakako mogle imati istaknuto značenje. No, u očekivanju objave rezultata najnovijih arheoloških istraživanja, koja su se do 2015. godine provodila unutar utvrde Sutvrač, ovdje je moguće tek upozoriti na mogućnost postojanja ranijih utvrđenja, pa i onog kasnoantičkog, na tim lokacijama. U kontekstu, pak, prethodno iznesenih razmatranja o državnim/carskim posjedima u južnom Jadranu, potrebno se osvrnuti i na istraživanja provedena za prostor čitave srednje Dalmacije (omeđen rijekama Krkom i Cetinom), a koja su pokazala da je crkve s posvetom Kuzmi i Damjanu, koji su bili i osobni zaštitnici cara Justinijana, također moguće vezati uz državne/carske investicije.²⁶ Naime, podizanjem crkava s posvetom toj dvojici svetaca od 6. stoljeća zapravo su jasno bile obilježavane pozicije od istaknute strateške važnosti – u smislu kontrole prometnih pravaca, kretanja ljudi i robe – odnosno one pozicije koje su bile pod izravnom državnom/carskom kontrolom. Takve istaknute točke u pejzažu, pa i veći predjeli od posebnog državnog/carskog interesa, bili su već tijekom ranocarskog razdoblja, a osobito razdoblja kasnog Carstva, dio državnih/carskih posjeda, što se prenosi i u razdoblje kasne antike i ono Justinijanove vladavine, a u većini slučajeva i u razdoblje ranog srednjeg vijeka.²⁷

²⁵ Goldstein, 2005: 26-27.

²⁶ U koprenom, priobalnom dijelu Dalmacije, primjer takvih predjela od strateške važnosti, s ulogom kontrole plodnih površina i važnih prometnih pravaca, te time kontrole kretanja robe i ljudi, a gdje je zabilježen i kult sv. Kuzme i Damjana (uz moguće objekte upravno-administrativne i gospodarske funkcije), je lokalitet sv. Lovre u Morinjskom zaljevu. Lokalitet je smješten u Donjem šibenskom polju, prostoru koji se može smatrati prethodnicom razvoja Šibenika (više o lokalitetu, uz iscrpan historijat istraživanja te nove spoznaje o važnosti tog predjela v.: Zeman, 2014a: 182, 183 i dalje; Katalog I-1.2.). U Donjem polju prepoznaje se kontinuitet posjedovnih odnosa, jer se u ranom srednjem vijeku ondje prostirao jedan od vladarskih posjeda, a što se ogleđa i u prisutnosti kulta sv. Bartolomeja (Zeman, 2014a: 292 i dalje; v. i: Jakšić-Krnčević, 1997). O kultu sv. Kuzme i Damjana i njegovu širenju u Dalmaciji u razdoblju vladavine Justinijana v.: Basić, 2008., a osobito: Basić, 2016.

²⁷ O ubikaciji državnih/carskih posjeda u Dalmaciji, ponajprije na prostoru srednje Dalmacije (u obalnom pojasu, ali i u zaleđu Salone, na prostoru Petrovog polja, Kosovog polja, Kijeuskog polja, Danilskog polja i dr., kao i na otocima: Brač, Čiovo, otoci uz obalu antičkog Hilejskog poluotoka i dr.), s mogućnošću da su takav status ti prostori imali tijekom ranocarskog razdoblja, kasne antike, te su u konačnici u ranom srednjem vijeku postali dio vladarskih posjeda v.: Zeman, 2014a: 282 i dalje. O istom pitanju v.: Turković, 2012; Basić, 2012a; Isti, 2012b; Isti, 2015b, gdje se navodi i relevantna ranija literatura.

U skladu s prethodno iznesenim, valjalo bi razmotriti ustaljeno mišljenje kako je Elafitsko otočje, pa tako i svi otoci današnjeg dubrovačkog arhipelaga, s uspostavom kolonije u Epidauru bilo uklopljeno u njen ager.²⁸ Moguće je, međutim, da se u slučaju Elafita radilo o izdvojenim posjedima, za što bi i postojale određene predispozicije.²⁹ Povezanost Elafita u razdobljima antike i kasne antike s

²⁸ O ageru Epidaura, njegovu prostiranju i ostacima limitacije, kao i pretpostavljenim stambenim i/ili gospodarskim zdanjima: Suić, 1956; Isti, 1976; Zaninović, 1988; Bojanovski, 1986; Isti, 1992. V. i pregled lokaliteta u: Klaić, 2016.

²⁹ U vezi organizacije prostora koji je gravitirao Epidauru, te se ustaljeno smatra dijelom kolonijskog agera, najprije bi u obzir trebalo uzeti rezultate novijih istraživanja prostora Salone. Kako su pokazala ta istraživanja, a što je i već ranije dijelom istaknuo Suić (1956), prostor koji se ustaljeno navodio kao dio limitiranog, centuriranog agera, uvelike je bio premrežen izdvojenim predjelima, posjedima, koji su bili pod državnom/carskom kontrolom. To se ponajprije odnosi na sam obalni pojas, čitavim potezom od današnjeg Solina do Trogira, duž Kaštelanskog zaljeva, te na predjele kao što su Rupotine, Rižinice, Putalj, te zapadni dio Kaštelanskog polja, od Kaštel Novog do predjela Bijaći (odnosno samog Trogira), kao i na dio Splitskog poluotoka. Postoje određene indicije da je i Trogir bio izdvojen iz agera kolonije (odnosno prostor trogirskog Malog polja, a s obzirom i na sustav kamenoloma, koji su u Rimskom Carstvu bili pod direktnom upravom države i državne/carske administracije). Također, i već spomenuti otoci poput Brača, Čiova i manjih otoka nasuprot antičkom Hilejskom poluotoku, kako potvrđuju i pisani dokumenti (u slučaju Čiova zapisi Amijana Marcelina), ali i vrlo zastupljena gospodarska grana kamenarstva (Brač, Drvenik, Ploča), mogli su funkcionirati kao izdvojeni, državni/carski posjedi, što je već ranije zaključeno za prostor Marjana. Općenito, uz obalni pojas, koji učestalo nije bio centuriran, raspodjela na pravilne čestice prostora gravitirajućih rimskim kolonijama izostaje i na brdskim predjelima i padinama, što u vezi s prostorom koji je gravitirao Epidauru svakako valja uzeti u obzir. Na širem prostoru južnog Jadrana, status državnog/carskog posjeda, uz otok Mljet, mogao je imati i otok Korčula (s obzirom na ovdje već spomenute intervencije Augusta 35. g. pr. n. e.). Uz kamenolome, aktivne još od antičkog razdoblja, ondje su, nedaleko naselja Lumbarda, zabilježeni ostaci impozantnog rimskog zdanja s istaknutim rizalitim na pročelju i s dužinom pročelja, portika, od preko 100 m. Istaknutim rizalitim na pročeljima rimskih rezidencijalnih zdanja isticana je moć onoga tko u njima boravi, te se takve gradnje uvelike vežu uz državne/carske investicije – bilo da su u zdanjima boravili provincijski upravitelji ili pripadnici carske/državne administracije, pa i sami carevi. Na ostacima zidova nedaleko Lumbarde primijećena je, i danas vidljiva, posebna tehnika gradnje, *opus reticulatum*, vrlo rijetka i osobito zastupljena na carskim gradnjama tijekom vladavine Augusta i Tiberija (O rimskoj raspodjeli zemljišta, pa tako i novim spoznajama o centurijaciji agera diljem provincija: Dilke, 1971; Bonnie, 2009; Orengo – Palet Martínez, 2010; Roselaar, 2008. O ageru Salone i carskim/državnim posjedima na Splitskom poluotoku: Basić, 2012a; Isti, 2012b; Isti, 2015. O mogućnosti izdvajanja Trogira i otoka Čiova te šireg prostora od Bijaća preko Hilejskog poluotoka iz agera Salone v.: Zeman, 2014a: 150 i dalje; Ista, 2014b. O položaju poluotoka Marjana, gdje se navodi i relevantna ranija literatura: Turković, 2010. O carskoj/državnoj upravi nad kamenolomima u rimsko doba: Dušanić, 2004; v. i: Turković, 2011; O građevinama s istaknutim rizalitim i njihovoj vezi s državnim/carskim investicijama: Zeman, 2014a: 207 i dalje; Ista, 2014b: 37-38; Turković-Zeman, 2011; Turković, 2011; Isti, 2012; Turković-Maraković, 2012: 63. Za isto v. i: Smith 1997; Mulvin, 2002; Ista, 2004. O ostacima zdanja u Lumbari: Fisković, 1976).

Epidaurum, kao najvećim urbanim centrom i kolonijskim središtem, neupitna je, no svakako je razvoj naselja, različitog tipa i funkcije, na tim otocima uvelike ovisio o kretanju plovnih putova, a samim time pozicioniranju većih pristaništa, prekrcajnih i skladišnih sklopova, kako na cjelokupnom kopnenom dijelu kasnije dubrovačke astareje, tako i na većim otocima u blizini. No, na ovom stupnju istraženosti Elafitskih otoka, poglavito onih većih – Šipana, Lopuda i Koločepa – takva promišljanja uvelike ostaju na razini pretpostavki, ali i kao podloga nekim budućim istraživanjima. Na ovom će mjestu pažnja biti usmjerena na do sada zabilježene nalaze, a koji će biti doneseni u novom kontekstu.

* * *

Sustavna arheološka istraživanja do nedavno se nisu provodila ni na jednom od Elafitskih otoka.³⁰ Rezultati takvih istraživanja svakako bi postavili osnove opsežnijim razmatranjima o pravnom statusu tih otoka i na njima uspostavljenim posjedovnim odnosima tijekom razdoblja antike/kasne antike, a prije svega omogućili bi stvaranje potpunije slike razvoja ondje uglavnom tek pretpostavljenih antičkih/kasnoantičkih arhitektonskih sklopova i većih naseobinskih cjelina (utvrđenja, gospodarskih i/ili stambenih objekata, pristaništa i dr.). O rimskoj, antičkoj/kasnoantičkoj spomeničkoj baštini Elafita – primarno otoka Šipana, Lopuda i Koločepa – najmanje se pisalo, te je i interes znanstvenika-istraživača većinom bio usmjeren na srednjovjekovne i novovjekovne crkve i samostanske sklopove.³¹ Razlog tomu, naravno, počiva uvelike na činjenici da su spomenici ranijih razdoblja ondje najmanje zastupljeni. No i tijekom istraživanja prilikom kojih su pronađeni antički/kasnoantički pokretni materijal, ostaci ukopa, pa i zidova čija struktura upućuje na moguću raniju, rimsku gradnju, u samim dnevnicima i izvještajima s istraživanja, a kasnije i u objavljenim radovima, oni se uglavnom tek navode, uz najčešće odsustvo detaljnije analize. Primjer takve prakse istraživanja su koja su se provodila 1970-ih na otoku Lopudu, poglavito na lokalitetu crkve sv. Ilije, ali i sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu, sv. Nikole Grčkog na padinama Polačice, crkve sv. Petra i dr., a koja su ponajprije bila usmjerena na srednjovjekovna crkvena zdanja te su prethodila njihovoj konzervaciji.³²

³⁰ Tek u novije vrijeme poduzeta su istraživanja na otoku Lopudu, na spomenutoj uzvisini Sutvrač. Istraživanja je financiralo Društvo prijatelja dubrovačkih starina, a provodila su se pod vodstvom Zvezdane Tolja. Istraživanja su završila 2015. godine.

³¹ Više o istraživanjima crkava na Elafitima, poglavito onih srednjovjekovnih, vidi dalje u tekstu I. Tomas.

³² Ovom prilikom posebnu zahvalu upućujem kolegici Marti Perkić iz Konzervatorskog odjela u Dubrovniku na svoj pomoći, a ponajprije prikupljanju relevantne dokumentacije i Dnevnika istraživanja s otoka Lopuda. Na pomoći i ustupljenim podacima zahvaljujem i kolegi Antunu Baći, također iz Konzervatorskog odjela u Dubrovniku.

Tijekom istraživanja spomenutog lokaliteta crkve sv. Ilije otkriven je splet zidova iz različitih faza. Južno i sjeverno od crkve, na udaljenosti od 2,50 m, otkrivena su dva zida koja se od njene zapadne fasade protežu u dužini od 10 m, gdje su povezani poprečnim zidom. Od tog poprečnog zida prema fasadi crkve uzdužno se proteže još jedan zid, koji pak siječe drugi, poprečni, koji teče u smjeru S-J, te na južnom dijelu „kružno zavija“.³³ S obzirom na takvu situaciju na terenu, u Dnevniciima s istraživanja navodi se kako je crkva bila smještena u sklopu „više zgrada“ koje su dijelom prethodile njenoj izgradnji.³⁴ Sam lokalitet crkve sv. Ilije u literaturi se dovodi u vezu s ostacima rimskog (antičkog/kasnoantičkog) stambenog i/ili gospodarskog sklopa, kao dijela uređenog imanja (*villa*).³⁵ No, kako su istraživanja bila usmjerena ponajprije na crkvu, te su istraživači vrlo malo pažnje posvetili spomenutim strukturama, na ovom stupnju istraženosti teško je donositi zaključke o kronologiji izgradnje na lokalitetu, pa i o funkciji tih, dijelom moguće i ranijih objekata. Spomenuti južni zid, očuvan u elevaciji, koji se proteže u dužini od 25 m te je i danas dijelom vidljiv na terenu, prema podacima iz Dnevnika bio bi najstariji (Tb. 2, sl. 1-3). U istočnom je dijelu bio građen izrazito pravilnom tehnikom („dobro tesanim kvadrom, sлагanim u pravilne nizove“³⁶). Takva se struktura nastavlja i prema zapadu, no samo u donjoj zoni, gdje na njega naliježu temelji zida također pravilne strukture, ali drukčije obrade koji se navodi kao noviji.³⁷ Tijekom istraživanja u više su navrata i na više lokacija pronađeni ulomci tegula i keramike, međutim nije sasvim jasan kontekst njihova nalaza.³⁸

Ulomci tegula, raznovrsne keramike, pa i amfora, navode se povremeno i u Dnevniciima s istraživanja drugih, prethodno spomenutih lopudskih lokaliteta.³⁹ Navodi se i kako su tijekom istraživanja poduzetih na Sv. Nikoli Grčkom i Sv. Ivanu Krstitelju pronađeni rimski, reljefno obrađeni kameni ulomci, koji su

³³ Dnevnici KODU (1976, 1978, 1979).

³⁴ Isto.

³⁵ Fisković, 1971: 5-6, bilj. 1; Zaninović, 1988: 97.

³⁶ Dnevnici KODU (II. X. 1978.; vidi i priloženu skicu); zid se navodi i kao rimski (kartice KODU).

³⁷ Isto.

³⁸ Takvi nalazi, uz one komada sitnog stakla, navode se uz južni dio zapadne fasade crkve (Dnevnici KODU, 28. VI. 1976.).

³⁹ Ulomke amfora u određenoj mjeri trebalo bi vezati uz sekundarnu upotrebu sa svrhom postizanja akustičnosti prostora (v. ovdje u tekstu I. Tomas). Ulomci raznovrsne keramike, bez specifikacije o dataciji, kao i amfora i tegula, navode se i prilikom istraživanja crkve sv. Petra (Dnevnici KODU, 1975, 1979).

poslužili prilikom gradnje crkava.⁴⁰ Poznato je da je u zapadno pročelje crkve sv. Nikole bila uzidana rimska stela s natpisom, na kojem se spominju Urso i njegova žena Viktorija⁴¹ (**Tb. 2, sl. 5**). Stela je datirana u razdoblje 2.-3. stoljeće. Na njenom zabatu, uz biljni motiv, prikaz je pribora za pisanje, pa se Urso u literaturi navodi kao pisar, odnosno financijski administrator nekog rimskodobnog imanja, s primarno poljoprivrednim karakterom.⁴²

Takva se imanja (ustaljeno u literaturi nazivana „vile rustike“) očekuju na više lokacija na Lopudu, uglavnom u unutrašnjosti otoka, uz plodne površine i na obroncima, a dovode se u vezu s gospodarskim aktivnostima, proizvodnjom ulja i vina u sklopu agera Epidaura. Prema I. Šariću moglo bi ih se očekivati na predjelu Sutmiho (Sutmihajlo), na sjeverozapadnoj strani otoka, gdje autor spominje ostatke naknadno uništene rimske peći, kao i u podnožju spomenute uzvisine Polačica.⁴³

I na Ivanjem brdu, kod crkve sv. Ivana Krstitelja, pronađena su dva ulomka rimskog reljefa – jedan s prikazom tauroktonije, a drugi s ljudskim likom. Na prvom je ostao sačuvan prikaz Kautopatesa, u frigijskoj odjeći i s karakteristično okrenutom bakljom prema dolje, dok se noga Mitre i but bika tek naziru (**Tb. 2, sl. 4**). Ulomak je datiran u 3. stoljeće, te ga I. Šarić pripisuje nekom lokalnom majstoru i dovodi u vezu sa širenjem kulta primarno iz Epidaura, u kojem su zabilježena još tri ulomka s prikazom Mitre.⁴⁴ Autor smatra da je ovaj lopudski reljef povezan s mitričkom zajednicom robova i oslobođenika orijentalnog porijekla, a koji su bili zaposleni na otočkim imanjima.⁴⁵ Drugi ulomak s istog lokaliteta, izrađen u mramoru, s prikazom ljudskog lika u pokretu, bio je dio veće reljefne kompozicije (moguće sarkofaga). Kako je riječ o skupocjenom materijalu te reljefu visoke kvalitete, moguće je da se radi o importu, kako i naglašava I. Šarić.⁴⁶

Svi spomenuti nalazi nedovoljni su da bi se moglo opširnije govoriti o organizaciji prostora otoka Lopuda, odnosno imanja na otoku u antičkom/kasnoantičkom razdoblju, o smještaju ili funkciji zasad tek pretpostavljenih rimskih objekata, ali i o sastavu stanovništva, njihovim djelatnostima i širenju pojedinih kultova. Svakako treba imati na umu da rimski (antički/kasnoantički)

⁴⁰ Šarić, 1988: 112.

⁴¹ Ulomak je pronađen 1975. godine (Dnevnici KODU). Šarić, 1988: 112 – 114.

⁴² Šarić, 1988: 113 – 114.

⁴³ Isto: 113 – 114.

⁴⁴ Isto: 114-115; Bijadija, 2012: 82, 85.

⁴⁵ Šarić, 1988: 115.

⁴⁶ Isto.

izvangradski pejzaž nije bio jednoliko organiziran, tek po principu privatnih, poljodjelskih imanja, te da se i uopćeni termin „vila“, koji se zapravo odnosi na imanja različitog tipa, a tako i termin „vila rustika“, ne može koristiti u opisivanju svakog rimskog izvangradskog zdanja. Također, uz poljodjelske aktivnosti, u izvangradskom pejzažu (pa tako i na otocima rimske Dalmacije) zabilježene su i one upravno-administrativne, proizvodno-prerađivačke u širem smislu, na većim i kompleksnije uređenim imanjima od onih s jednostavnim građevinama, tipa farmi, s poljoprivrednim strojevima, a što se ogledalo i u pozicioniranju takvih zdanja i u njihovu arhitektonskom rješenju, a u konačnici i u organizaciji cjelokupnog imanja.

Na padinama i u podnožju uzvisine Polačica, s obzirom na iznimno strateško značenje tog predjela, a što je nedvojbeno uvjetovalo izgradnju novovjekovnog utvrđenja na obližnjem brdu Sutvrač, pa i s obzirom na ovdje iznesene pretpostavke o ranijoj utvrdi, moguće je i očekivati rimske građevine, ali različitog tipa, ne nužno tek poljoprivredne funkcije.⁴⁷ I kod crkve sv. Nikole, smještene upravo na padinama Polačice, gdje je ustanovljeno više rimskih nalaza, svakako je moguće očekivati antički/kasnoantički sklop. Međutim, prikaz pribora za pisanje i voštane pločice sa stele spomenutog Ursa nije nužno vezati samo uz djelatnosti vilika jednog izdvojenog imanja, koncentriranog na prostoru uokolo Sv. Nikole, kako je predložio I. Šarić. I sam autor taj prikaz uspoređuje s onim na jednom nadgrobnom spomeniku iz Salone. Riječ je o spomeniku konzularnog beneficijarija, gdje se stilus i voštana pločica također tumače kao simboli administriranja financija, no onih prikupljanja poreza i naplaćivanja carine u službi države, a po svemu sudeći na jednom većem imanju, odnosno većem prostoru.⁴⁸ Potrebno je vratiti se i na ulomak s Ivanjeg brda s prikazom Kautopatesa, kao dijela scene tauroktonije. Uz

⁴⁷ I sam naziv uzvisine Polačica mogao je nastati s obzirom na ostatke nekih građevina (od *palatium*), ponajprije u njenom podnožju (s obzirom na strmu konfiguraciju terena same uzvisine, teško da se na njoj mogao smjestiti neki veći sklop). Na prostoru Dalmacije poznato je više lokacija s takvim nazivima (Polača, Polače), a na kojima se zatiču monumentalnija zdanja (bilo fortifikacijska ili rezidencijalna i upravno-administrativna), a među njima i ona rimska (najčešće iz razdoblja kasnog Carstva i kasne antike). Uz Polače na otoku Mljetu, spomenut ću predio Polače u Strožancu kod Podstrane, s ostacima kasnoantičke građevine s kontraforima, koja je datirana u 4. stoljeće (Oreb, 2000); naselje Polača kod Orlića, nedaleko Knina, gdje su također ustanovljeni ostatci rimskog sklopa s nalazima od 2. do 5. stoljeća (Radić-Budimir, 1992; Zaninović, 2003); naselje Polača kod Zadra (Ravni kotari), s lokalitetom Bičina, gdje su uz ranokršćanski sklop istraženi ostatci rimske građevine s hipokaustom (Uroda, 2010: 242). Svi navedeni objekti zauzeli su istaknute strateške pozicije, na brdskim prijelazima (Orlič, Strožanac) i uz rimske ceste (Orlič, Strožanac, Bičina).

⁴⁸ Matijević, 2012: 69, bilj. 10.

mitričku zajednicu robova zaposlenih na otočkim imanjima, taj bi se ulomak jednako mogao vezati uz zajednice trgovaca i obrtnika, kao i pripadnike vojne i državne službe, posredstvom kojih se kult Mitre i širio diljem Carstva, a tako i u Dalmaciji.⁴⁹ Poznat je cijeli niz mitreja koji su podignuti u sklopu građevina više javnog karaktera, sa zastupljenom administrativnom funkcijom, poput sjedišta udruženja trgovaca i obrtnika, ali i uz vojne objekte, najčešće na visinskim položajima, uz utvrđenja kojima su kontrolirani putovi i važniji predjeli.⁵⁰ Iako je teško ustanoviti s koje točno lokacije potječe ovaj lopudski reljef, mogao je biti postavljen u sklopu nekih ranijih građevina ili prirodnih formacija na samom Ivanjem brdu, gdje je i pronađen, a gdje se pretpostavlja i lokacija prapovijesnog gradinskog naselja.⁵¹ Međutim, kao njegovu izvornu lokaciju moguće je pretpostaviti i prostor uokolo crkve sv. Ilije, gdje bi u sklopu mogućeg rimskog stambenog i/ili gospodarskog zdanja bilo uređeno i Mitrino svetište. S tim u vezi važna je poveznica između kulta Mitre i Sv. Ilije, na koju se govoreći o mitreju na lokalitetu Crkvina-Rupotine u zaleđu Salone osvrnula N. Uroda.⁵²

Predio uz crkvu sv. Ilije jedini je na kojem se s nešto većom sigurnošću mogu očekivati ostatci nekog rimskog zdanja na Lopudu. Da bi se takva očekivanja i potvrdila nužno je poduzeti nova arheološka istraživanja, barem reviziju onih učinjenih 70-ih godina prošlog stoljeća, a kako bi se dodatno ispitala već pronađene strukture u neposrednoj okolici crkve. Ipak, pozicija na kojoj je crkva sv. Ilije izgrađena, na terasasto uređenom predjelu zapadnih padina uzvišenja, uz potok, kako to naglašavaju i I. Fisković i M. Zaninović, svaka-ko bi odgovarala poziciji rimskog, stambenog i/ili gospodarskog zdanja.⁵³

⁴⁹ O širenju kulta Mitre posredovanjem vojske u Podunavlju i na prostoru rimske Galije, ali i civilnog stanovništva, udruženja trgovaca i obrtnika, uz primjere takvih gradnji s prostora Ostije i Rima v.: Walters, 1974; Daniels, 1975; Hermansen, 1981: 61, 81; Bjørnebye, 2007. Da nije riječ primarno o kultu vezanom uz vojsku, svjedoče brojni epigrafski spomenici 4. stoljeća iz Rima, na kojima se kao najbrojniji među sljedbenicima Mitre javljaju pripadnici tzv. srednjeg staleža, među njima osobito činovnici, obrtnici i trgovci (Bjørnebye, 2007: 172, 180).

⁵⁰ Mitrej u Bourg St. Andréolu, uz rijeku Rhône, u rimskoj Galiji, bio je smješten na uzvišenju te iznad dvaju riječnih tokova – potoka La Tourne i Grand Goul – dok se onaj u mjestu Hellenkapelle, nedaleko Saarbrückena, smješta također na uzvišenju, u tom slučaju nedaleko utvrđenja koje je kontroliralo važni prometni pravac. Mitrej u Sarrebourgu bio je smješten na uzvišenju, iznad vojnog prometnog pravca koji je prolazio između Metza i Strasbourga (Walters, 1974: 3-5, 17-22). Takav je primjer i mitrej na predjelu Crkvina-Rupotine u zaleđu Salone, koji se pretpostavlja na temelju reljefa tauroktonije, ali za koji postoje određene indicije na samom terenu, s obzirom na arhitektonsko rješenje s apsidalnom prostorijom i zdcem (Uroda, 2008).

⁵¹ Perkić, 2016: 74.

⁵² Uroda, 2008.

U obalnom pojasu, a tako i u otočkom pejzažu, u zaštićenim i dubokim uvalama poput lopudske, već s obzirom na brojne analogije s prostora rimske Dalmacije, moguće je pretpostaviti i veće sklopove razvedenijeg tipa, s objektima različite funkcije.⁵⁴ Takvi su sklopovi bili okrenuti i iskorištavanju morskih dobara – uzgoju ribe, ubiranju soli, za što je lopudska uvala dakako pogodna – a uz pridružena pristaništa, gospodarske i skladišne objekte, odlikovali su se i stambenim dijelovima, koji su u slučaju da je njima raspolagao neki bogatiji vlasnik/korisnik mogli biti i luksuznije opremljeni.⁵⁵

Kako su barem dijelom izgledali takvi kompleksi pokazuje primjer iz Donjeg Čela na otoku Koločepu (**Tb. 3, sl. 1-3**). Ondje su 1969. godine, na južnoj strani uvale, istraženi ostatci jednog rimskog zdanja koje je zasigurno funkcioniralo kao dio većeg sklopa.⁵⁶ Naime, tijekom istraživanja ustanovljena su dva, para-

⁵³ V. gore bilj. 35.

⁵⁴ Takvi se sklopovi, s fazama od 1. stoljeća do kasne antike, mogu očekivati u više uvala na otocima Braču i Šolti, poput uvale Lovrečina, Pučišća, Vičja luka, Babin laz i dr. (više o lokalitetima, nalazima u uvalama i pregledu literature: Jelinčić, 2005; Zeman, 2014a: osobito Katalog, Kat. II-2.10; Kat. II-2.4 – Kat. II-2.8; Kat. II-2.12; Kat. II-2.20). Na otoku Šolti ističe se uvala Banje (Oreb, 1990; Zeman, 2014a: Katalog, Kat. II-1.6.). Ostatci razvedenijih sklopova mogu se očekivati i u uvalama Mandalina (kod Šibenika) i Grebaštica (pregled dosadašnjih istraživanja i literature v. u: Zeman, 2014a: Katalog, Kat. I-1.1; Kat. I-2.1), kao i u uvali Stari Trogir na prostoru antičkog Hilejskog poluotoka (Zeman, 2014b). U Mandalini, Vičjoj luci na Braču i uvali Piškera na Šolti uočene su i zidane konstrukcije u moru, kojima se regulirala razina mora u lučke ili proizvodne svrhe (Zeman, 2014a: 183-184). Kako su bili građeni sustavi bazena namijenjeni mješovitoj proizvodnji, ubiranju soli i uzgoju ribe, u rimsko, antičko/kasnoantičko doba, pokazuju primjeri istraženi u podmorju Kaštelanskog zaljeva, od predjela Pantana-Blato na zapadnom dijelu Zaljeva, pa do predjela Trstenik u Kaštel Sućurcu, gdje se zatiče plitko i pjeskovito dno (Gluščević, 2004: 124-131; Radić Rossi, 2009: 494, 497-498, 503 i Sl.1.; Zeman, 2014a: 132-135).

⁵⁵ Sustav međusobno povezanih rezidencijalnih i gospodarskih objekata te moguće pristanište, koji su mogli pripadati jednom imanju, ustanovljen je na području Barbarige u pulskom ageru (luksuzna „vila“ s portikom, ostatci tzv. velike uljare, objekti na području Lakuže, Kazamata, zaljeva Marić). I zdanje u Verigama na Brijunima bilo je povezano s drugim, manjim rimskim objektima Brijunskog otočja, kao i primarno proizvodnim sklopovima (npr. objekt u uvali Javorika, uvali Ribnik, uvali Sv. Nikola, uvali Madona, na otoku Vanga i dr.), a poznato je i da se čitavo Brijunsko otočje ustaljeno smatra jedinstvenim imanjem, u posjedu najprije obitelji Lekanija Basa, čime je tijesno bilo povezano i s današnjom Fažanom, a zatim i kao carsko imanje (Matijašić, 1988; Išti, 1998). Vrlo blizak raspored stambenih i/ili gospodarskih zdanja, uz mogućnost većih proizvodno-prerađivačkih sklopova, moguće je zamijetiti i na pojedinim predjelima srednjedalmatinskih otoka – poput Brača ili Šolte. Kao primjeri mogu poslužiti spomenuti prostor uvale Lovrečina i niz lokaliteta u njezinu zaleđu, uključujući i prostor Mirja, ili potez Donje Čelo-Grohote-Rogač na otoku Šolti, s pretpostavljenim pristaništima Piškera, Rogač, Banje (v. prethodnu bilješku).

⁵⁶ Mirnik, 2011: 27-58 gdje se navode i izvještaji s istraživanja i prethodno objavljeni izvještaj u *Arheološkom pregledu* (Knežević-Mirnik, 1988).

lelno postavljena zida, u razmaku od 10 m, koja se protežu u dužini većoj od 60 m. Debljina zidova iznosi 0,60 m, a u Dnevniciima i Izvještajima s istraživanja navode se i ostatci jednog zida građenog megalitskim blokovima, koji je mogao imati funkciju nosača krovne konstrukcije. Ustanovljeni su i ostatci jednog poprečnog zida, iz čega se može zaključiti da je objekt bio podijeljen. S vanjske strane objekta pronađene su dvije prostorije, za koje su istraživači zaključili da su starije. Među pokretnim nalazima navode se iznimno velike količine amfora i poklopaca amfora te veće količine ulomaka pitosa.⁵⁷ S obzirom na to, kao i na prostorno rješenje objekta, u svom izvještaju tadašnjem Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Dubrovniku, M. Zaninović ocijenio je kako je ondje riječ o podrumskim prostorima za pohranu vina ili ulja (*cella vinaria* ili *cella olearia*).⁵⁸

Karakteristike objekta i količina pokretnog, keramičkog materijala jasno upućuju na mogućnost da se ondje i radilo o većem skladišnom prostoru. Međutim, njegove dimenzije prelaze one uobičajene. Usporedbe radi, dužina skladišnih prostora za pohranu vina i/ili ulja rimskih objekata iz 1. stoljeća pr. n. e., odnosno iz 1. stoljeća n. e. na Velom Brijunu (uvala Madona, uvala Verige, lokalitet Kolci) iznosi oko 52 m, dok zidovi tzv. Velike uljare u Barbarigi ili objekta s prešama u Mulinama na otoku Ugljanu dužinom ne prelaze 50 m.⁵⁹ Već na osnovu toga moguće je zaključiti da su ili viškovi ulja i/ili vina s imanja na Koločepu bili izrazito veliki, ili je ondje bila pohranjena i druga vrsta dobara.⁶⁰ Na otoku je moguće u rimskom razdoblju pretpostaviti uređene maslinike i/ili vinograde, no jednako se može pretpostaviti i mješovita proizvodnja, jer bi i sama uvala Donje Čelo, plitkog i pjeskovitog dna, bila osobito povoljna za uređenje solana, pa i uzgoj ribe. Postoji, međutim, i treća mogućnost, da su u tom zdanju bili skladišteni viškovi, rezerve, i s drugih područja, uz onu da su se na Koločepu dopremljena dobra prerađivala. Ta bi mogućnost, kao i ona da se radilo o mješovitoj proizvodnji, podrazumijevala razrađenije proizvodno-prerađivačke sklopove u uvali. Sklopovi toga tipa bili su opremljeni poljoprivrednim strojevima, dok su skladišni prostori namijenjeni čuvanju prerađenih dobara, pa i rezervi,

⁵⁷ Mirnik, 2011. (Izvještaj M. Zaninovića i B. Knežević).

⁵⁸ Mirnik, 2011. (Izvještaj M. Zaninovića), Isti izvještaj danas je pohranjen u Arhivu KODU.

⁵⁹ Planove navedenih sklopova donose Begović Dvoržak-Schrunk, 2002; Iste, 2003; Matijašić, 1982; Isti, 1988. Za Muline v.: Suić, 1960.

⁶⁰ Prema podacima J. Lučića, na Koločepu je sredinom prošlog stoljeća za obradu bila raspoloživa površina od oko 65 ha, ako se izuzmu pašnjaci i šume (Lučić, 1970: 84). Ta površina odgovarala bi onoj od 17 jugera, a koju su obuhvaćala rimska imanja manje ili srednje veličine. Usporedbe radi, kao idealnu za sadnju maslina Katon Stariji preporuča površinu od 120 do 240 jugera, a za sadnju vinograda od 100 jugera (*Cato*, DA III, X, XI).

često i dužem skladištenju robe, bili u pravilu većih dimenzija, poput ovog koločepskog.⁶¹

U svakom slučaju, na Koločepu bi se moglo očekivati bogatije imanje, s većim prihodima, a na kojem se mogu pretpostaviti i dodatni objekti namijenjeni njegovoj administraciji, stambene cjeline za radnu snagu, pristanište, pa i reprezentativnije uređeno rezidencijalno zdanje. Kako u Izvještaju navodi M. Zaninović, na nekoliko mjesta u uvali razaznaju se ostatci gata za prekrcaj, dok druge dijelove sklopa autor očekuje na suprotnoj, osunčanoj strani uvale, kod crkve ili Kaštela.⁶² U čijem je, pak, vlasništvu imanje bilo, teško je pretpostavljati na temelju raspoloživih podataka. No, pojedini drugi, poznati nalazi s otoka, jasno ukazuju na bogatije vlasnike/korisnike. Ponajprije se navedeno odnosi na ulomke mramornih sarkofaga, već poznate u literaturi, a koje N. Cambi datira u 2., odnosno 3. stoljeće.⁶³

U pravilu su sklopovi poput koločepskog i bili dio većih, objedinjenih posjeda, za koje je karakteristična hijerarhizacija objekata po važnosti i funkciji. Uz glavni sklop, najčešće smješten uz obalu, zatiču se i njemu „podređeni“ objekti, često u njegovu zaleđu, ali i utvrđena zdanja na uzvišenjima, te alternativna pristaništa, pogodna za pristajanje u različitim vremenskim uvjetima. Takva organizacija prostora može se pretpostaviti na većem Šipanu, doduše sa znatno manjom sigurnošću. Naime, otok Šipan u pogledu ranijih razdoblja, antike/kasne antike, ostao je u potpunosti neistražen. Antičke/kasnoantičke faze na lokalitetima srednjovjekovnih crkava tek se pretpostavljaju, a na otoku zasad nisu zabilježeni ni nalazi rimskih kamenih ulomaka, nadgrobnih spomenika ili sarkofaga, kao ni nalazi antičke/kasnoantičke gospodarske infrastrukture na kopnu ili u podmorju, bilo kojeg tipa. Ipak, kao moguće lokacije rimskih zdanja stambene i/ili gospodarske funkcije navode se položaji Kalandrino, Kapičino, Kala Duha i Biskupovo, uz južni brijeg Velog polja (Šipansko polje), te položaj na putu iz Dola prema Dubravi. Na svim tim položajima, kako navodi I. Fisković, ustanovljeni su tek ulomci keramičkog materijala, amfora i/ili tegula, o kojima detaljnijih podataka ne

⁶¹ Uz prethodno navedene primjere u Mulinama, na Velom Brijunu i u Barbarigi, opremljene poljoprivrednim strojevima (prešama), treba istaknuti i primjere koji su imali više upravno-administrativnu funkciju, ali i onu skladištenja rezervi, poput sklopa u naselju Danilo Gornje kod Šibenika. To je zdanje smješteno na magistralnoj prometnici koja je iz Salone vodila prema zapadu, te nedaleko važnih prijelaza preko rijeke Krke, a moglo je biti uključeno u funkcioniranje državne prometno-poštanske službe *cursus publicus*. Objekt dimenzijama prelazi dužinu od 70 m, a u prizemnoj/podrumskoj zoni smještaju se veći skladišni prostori (Brajković, 2013; Zeman, 2014a: 189 i dalje; Katalog, Kat. III-1.2).

⁶² Mirnik, 2011 (Izvještaj M. Zaninovića).

⁶³ Cambi, 1988.

nalazimo u literaturi.⁶⁴ Važna je, međutim, njihova pozicija uz plodne površine. Na jednom dijelu Šipanskog polja uočeni su i ostatci pravilnije raspodjele zemljišta.⁶⁵ Iako se na ovom stupnju istraženosti otoka ne može tvrditi da je riječ o ostacima rimske raspodjele, valja istaknuti kako su i veći posjedi u rimsko doba bili raspodijeljeni na manje zemljišne jedinice (imanja) te da takva raspodjela nije nužno morala ovisiti o onoj zemljišta kolonijskih agera.

Svi navedeni lokaliteti smješteni su u zaleđu dviju najvažnijih uvala na otoku – uvale Luka i Suđurađ. Upravo u dnu Šipanske Luke, podno crkve sv. Stjepana, na Fratiji, vidljivi su pravilno građeni zidovi, od pravilnih kamenih blokova povezanih žbukom i sa sporadičnom pojavom tegula.⁶⁶ Iako I. Fisković smatra kako spomenuti zidovi ne pokazuju odlike rimske gradnje, taj je predio registriran kao arheološki lokalitet moguće „rimske *villae rusticae*“.⁶⁷ Ipak, sam I. Fisković upozorava na povoljan položaj na kojem su zidovi zatečeni, a koji bi odgovarao ustaljenom pozicioniranju rimskih stambeno-gospodarskih zdanja duž čitave istočnojadranske obale, te ga i uspoređuje s onim lokaliteta crkve sv. Ilije na Lopudu. U Šipanskoj Luci, baš kao na Lopudu i Koločepu, svakako bi se mogli očekivati ostatci nekog većeg i razvedenijeg sklopa, a s obzirom na blizinu Jakljana i prolaza Vratnik te činjenicu da je riječ o vrlo dubokoj uvali, moglo bi se pomišljati i na ostatke važnijeg pristaništa, što ipak ostaje da dokažu neka buduća istraživanja na obali i u podmorju.

* * *

Na većim, objedinjenim posjedima prostora rimske Dalmacije, kakvi se na Elafitskim otocima zasad mogu tek pretpostaviti, primijećeno je da se i prvi objekti namijenjeni kršćanskom kultu uređuju, odnosno podižu, u neposrednoj blizini većih gospodarskih sklopova i/ili onih upravno-administrativne funkcije – dakle, na onom dijelu imanja koji je i u sljedećim razdobljima ostao iskoristiv i na koje se oslanjala ekonomija imanja. Prvi takvi objekti na prostoru današnje Dalmacije, ali i onom širem, europskom, datirani su već u 4. stoljeće, bilo da je riječ o privatnim kapelama, uređenima u već postojećim stambenim zdanjima (najčešće vlasnika/korisnika imanja) ili objektima kojima se koristilo stanovništvo imanja, radna snaga.⁶⁸ Ta rana svetišta često su postala

⁶⁴ Fisković, 1971: 5-6.

⁶⁵ Urbanistički plan uređenja „Luka Šipanska“, 2010.

⁶⁶ Fisković, 1971: 5-6; Zaninović, 1988: 97-98.

⁶⁷ Urbanistički plan uređenja „Luka Šipanska“, 2010: 3, 13, 76, 82.

⁶⁸ Među takvim primjerima ističu se ranokršćanska kapela u Danilu Gornjem, uređena u ranijem kupališnom sklopu, a neposredno uz monumentalno zdanje upravno-administrativne

temelji razvoja većih ranokršćanskih sklopova, koji se u izvangradskom pejzažu Dalmacije datiraju u 5.-6., a osobito 6. stoljeće.⁶⁹ Rimska rezidencijalna i/ili gospodarska zdanja već od 4. stoljeća bila su preuređivana i za potrebe monaških zajednica, te se kao jedna od kategorija transformacija „vila“ u literaturi navodi i ona adaptacija/pregradnji potonjih u samostanske sklopove.⁷⁰ No, još uvijek se vode rasprave o ranoj pojavi monaških zajednica u pejzažu kasnoantičke Dalmacije, pa tako i na otocima, kao i o lokacijama i uređenju ranokršćanskih samostana kasnijeg 6. stoljeća.⁷¹ Upitna je i pustinjačka tradicija dalmatinskih otoka koja bi sezala u ranokršćansko razdoblje.⁷²

Za pretpostaviti je da su ranije monaške zajednice postojale na otocima Dalmacije, o čemu ponajprije svjedoče često citirana pisma sv. Jeronima upućena Julijanu i Heliodoru.⁷³ Julijan je, kako se iz sadržaja pisma čini, sam gradio samostane i uzdržavao monahe,⁷⁴ što otvara prostora razmišljanju da su u te svrhe bili uređeni objekti na imanju/imanjima koje je uživao, pa i da su pri tom preuređivana neka rezidencijalna ili gospodarska zdanja. O kojim se točno otocima radilo, ne možemo znati. Na prostoru koji nas ovdje zanima, neke ranije naseobine kojima bi se koristili pustinjaci ili uređeniji sklopovi koji bi služili monaškim zajednicama tijekom prvih stoljeća širenja kršćanstva također nisu dokazani.⁷⁵ Ipak, vrijedno je još jedno djelo sv.

funkcije, koje je moglo i dalje biti u upotrebi, s istom namjenom. Moguća je i rana datacija, od 4. stoljeća, ranokršćanske kapele uređene uz prostoriju namijenjenu primanjima u stambenom i gospodarskom zdanju u Mirima, Kaštel Novi. Negdje u tom razdoblju uređuje se vjerojatno „privatna“ kapela u sklopu rezidencijalnog objekta u Orliču kod Knina, a tako rana datacija moguća je i u slučaju trikonhalne građevine u Bilicama kod Šibenika (Zeman, 2014a: 225 i dalje. Pregled ranije literature: Katalog, Kat. III-1.2; Kat. I-4.7; Kat. III-1.1; Kat. III-3.1).

⁶⁹ Pregled lokaliteta donose: Migotti, 1990; Chevalier, 1995; Vežić, 2007.

⁷⁰ Percival, 1976: 182-199; Ripoll-Arce, 2000: 86-88.

⁷¹ Nikolina Uroda recentno se i kritički osvrnula na ubikacije ranokršćanskih samostana na srednjodalmatinskim otocima, ponajprije na otoku Braču, jer se u većini slučajeva zasnivaju na vrlo malo materijalnih dokaza, te su donesene i bez većih oslonaca u suvremenim pisanim izvorima (2013: 113-119).

⁷² Uroda 2013; v. i: Ostojić, 1964: 401, 403, 405.

⁷³ *Jer. Ep. LX (Ad Heliodorum) i Ep. CXVIII (Ad Julianum) (Quarta classis u: Sancti Eusebii Hieronymi...*, ur. Migne, 1845); Ostojić, 1964: 10; Belamarić, 1994: 11; Uroda, 2013.

⁷⁴ *Ep. CXVIII*, 5.

⁷⁵ Raniji samostanski sklop na dubrovačkom prostoru, uključujući prostor Cavtata, pretpostavlja se na otočiću Mrkanu (Fisković, 1980: 249). Ostali benediktinski samostani na otocima tog prostora kasnijeg su postanka, poput manje benediktinske opatije na otoku Sv. Andrija na Pučini ili Sv. Petar kod Cavtata, te samostana sv. Mihajla u Pakljeni na Šipanu (gdje su ipak zabilježeni ranokršćanski ulomci, v. dalje u tekstu), sv. Marije na Lokrumu, a koji je imao svoje posjede na Lopudu, Koločepu i Šipanu, pa i na Jakljanu, gdje se smještaju cenobiji redovnika (Ostojić, 1964: 418).

Jeronima, životopis opata Hilariona, koji je u Dalmaciji, odnosno Epidauru, boravio 365. godine. Prema poznatoj legendi, Hilarion je stanovnike grada spasio od zmije (zmaja) Boas,⁷⁶ koja je živjela u špilji nedaleko Epidaura, a kako je neman prema tradiciji spalio u Mlinima, upravo je ondje podignuta crkva u čast sv. Hilarionu (Ilaru). Legenda se tumači kao personifikacija pobjede kršćanstva nad poganskim vjerovanjima, koja se ogledaju i u mit-skoj predaji o Kadmu i Harmoniji, pretvorenima negdje na obalama Ilirika u božanske zmije, kao i u Eskulapovu i Mitrinu kultu, živo prisutnima na prostoru antičkog/kasnoantičkog Epidaura.⁷⁷ Tako sagledana, legenda o Hilarionu označava i rano širenje nove religije na ovim prostorima. Kako se i je li se, međutim, prisutnost osnivača palestinskog monaštva u okolici Epidaura odrazila na pojavu ranih kršćanskih svetišta, već od 4. stoljeća, ne možemo znati.

Na Elafitima takve rane građevine zasad nisu zamijećene. Kako je istaknuo I. Fisković, ranokršćanski spomenici na širem prostoru Dubrovnika, dakle onom koji je pripadao biskupiji u Epidauru, uglavnom datiraju u razdoblje kasnog 5. i 6. stoljeća.⁷⁸ Međutim, autor ističe kako su prvi ranokršćanski slojevi, ponajprije na većim otocima Šipanu i Lopudu, primarno vezani uz ranija, rimska zdanja, a time i funkcioniranje rimskodobnih imanja.⁷⁹ Uz ustanovljene ranokršćanske spomenike na Pakljenoj, pojava jedne ranokršćanske crkve (kapele) na ovdje već spomenutom predjelu Biskupovo, u Šipanskom polju, a gdje se očekuje i neka rimska građevina, osobito je zanimljiva. S obzirom na prostiranje tog predjela uz plodne površine zaleđa Šipanske Luke, kontinuitet njegova nastanjivanja, a koji bi se ogledao u podizanju jednog kršćanskog svetišta, bio bi razumljiv. I. Fisković upozorava i na ukope uokolo crkve, koji su već ranije bili dokumentirani, pa bi ovaj lokalitet svakako trebalo dodatno istražiti.⁸⁰ Otvorena je mogućnost kontinuiteta ukapanja, a time i ona da se na

⁷⁶ Prema: prev. W. H. Fremantle, G. Lewis, W. G. Martley, *From Nicene and Post-Nicene Fathers*, Second Series, Vol. 6. ur. Philip Schaff and Henry Wace. (Buffalo, NY: Christian Literature Publishing Co., 1893.), rev. i ed. Kevin Knight za New Advent. <<http://www.newadvent.org/fathers/3003.htm>>.

⁷⁷ Badurina Stipčević, 2004; Kuntić Makvić, 1994.

⁷⁸ Pregled spomenika, među kojima su osobito zastupljeni oni Justinijanove epohe, v. u: Fisković, 1980. Za otok Šipan i: Fisković, 1971. Među nalazima, uz ranokršćanske ulomke na otoku Šipanu izdvajaju se i kasnoantički novčići. Za kasnoantička utvrđenja vidi gore.

⁷⁹ To se odnosi ponajprije na predjele Pakljena i Biskupovo na otoku Šipanu (Fisković, 1971; Isti, 1980: 240). Dodajem i podatak koji je objavio Ivan Viđen (na temelju usmene informacije) o nekom objektu ustanovljenom na otočiću Crkvina kod Jakljana, a prilikom manjeg sondažnog zahvata koji je proveo Igor Fisković (Viđen, 2007: bilj. 11).

tom predjelu, najplodnijeg dijela Šipanskog polja, tijekom kasnoantičkog razdoblja razvila veća naseobinska aglomeracija, s ishodištem u razdoblju antike, a kakve su zabilježene na širem prostoru Dalmacije, uključujući otoke.⁸¹ Takve aglomeracije, s istaknutom gospodarskom funkcijom te onom kontrole proizvodnje i stanovništva, u obalnom dijelu Dalmacije, ali i na otocima, razvijaju se često u unutrašnjosti, uz veće plodne površine. Uz crkve datirane u 5., odnosno 6. stoljeće, kod takvih se primjera naslućuje i ranija kršćanska kulturna tradicija.⁸² Crkva na Biskupovu u svojim najranijim fazama datirana je u razdoblje između 5. i 7. stoljeća, s prisutnim ulomcima arhitektonske plastike 6. stoljeća.⁸³ O postojanju nekih ranijih objekata, pa i ranijih kršćanskih, u njejoj blizini ili na samom mjestu gdje je podignuta, može se tek pretpostavljati.

U pokušaju ubikacije ranijih, ranokršćanskih svetišta na prostoru Elafita potrebno se vratiti samom Lopudu i lokalitetu crkve sv. Ilije. Ondje se očekuju ostatci ranokršćanskog objekta, a za koji se, slijedom već spomenutih pretpostavki o rimskom stambenom i/ili gospodarskom zdanju na toj lokaciji, i navodi da je bio podignut adaptacijom neke ranije građevine. Već su izneseni podatci o spletu zidova koji su ustanovljeni tijekom istraživanja 1970-ih, kao i navodi istraživača da su ti zidovi bili građeni u više faza. U više je faza tako bio građen već spomenuti južni zid, koji je kasnije nadograđen u svom zapadnom dijelu, a nadogradnje su uočene i na njemu paralelnom, sjevernom zidu, otkrivenom u visini od 50 cm. Taj sjeverni zid, kako se navodi u Dnevnicima, bio je dijelom građen od dosta velikog lomljenca, vezanog žbukom, a dijelom

⁸⁰ Na ovu je crkvu prvi i upozorio Igor Fisković, koji je proveo i kraće istraživanje još 1968. godine, primarno u njejoj unutrašnjosti. Tada su uočene brojne pregradnje tog zdanja, počevši od razdoblja ranog srednjeg vijeka, kada je predio Biskupovo ušao u posjed dubrovačke Crkve, pa sve do razdoblja renesanse, kada je ono bilo uklopljeno u ljetnikovac nabiskupa Beccadellija (Fisković, 1971).

⁸¹ Primjeri takvih aglomeracija već su spomenute Grohote na otoku Šolti ili Bunje na Braču. Za kopneni dio Dalmacije, prostor koji je gravitirao Saloni, ističem prostor Bijaća (Stombrate), s ostacima rimskog sklopa, s kasnoantičkim fazama, mogućom ranijom kapelom te crkvom iz 6. stoljeća s krstionicom, s kontinuitetom u ranom srednjem vijeku (crkva sv. Marte). Ondje se može pretpostaviti središte veće aglomeracije, proizvodno-prerađivački sklop, a koji se razvija u zaleđu rimskog naselja *Siculi*, na prometnici koja se kretala prema Labinskom prijevoju (za spomenute lokalitete pregled literature v. u: Zeman, 2014a: Katalog, Kat. I-4.2, II-1.5; II-2.1; v. i raspravu: Isto, 132 i dalje).

⁸² Kao što pokazuje primjer Bijaća, gdje se uz crkvu iz 6. stoljeća raspravlja o mogućnosti postojanja ranije kapele, datirane u 4.-5. stoljeće. I na prostoru Danilskog polja, kapela uređena uz reprezentativni sklop s peristilnim dvorištem mogla je biti podignuta upravo u tom razdoblju. Ranije gradnje naslućuju se i u Mirju na otoku Braču, gdje se smjestio rezidencijalni objekt u kojem je mogao boraviti upravitelj carskih kamenoloma (Kovačić, 2010).

⁸³ Fisković, 1971: 19-20.

u pravilnijoj tehnici, s mjestimičnim popravcima od manjih komada slaganih u grubo.⁸⁴ Ponajprije s obzirom na pojavu tih dvaju paralelnih zidova, na jednakoj udaljenosti od crkve, kao i njima poprečnog (vidi gore), s kojim su zatvarali neki veći prostor,⁸⁵ moglo bi se i pomišljati na to da je srednjovjekovna crkva sv. Ilije bila izgrađena unutar nekog sklopa, pa i ranijeg. Ipak, na temelju zabilježenih nalaza teško je raspravljati o mogućnosti da se radilo o samostanskom sklopu, kako se navodi u Izvještajima,⁸⁶ pa i o kronologiji njegove izgradnje i pojedinim fazama.

U prilog pretpostavkama o kasnoantičkoj/ranokršćanskoj fazi mogla bi govoriti činjenica da se na južnom, dakle najstarijem zidu, nalaze tri niše. Iako je taj dio zida danas slabo vidljiv, ponajviše zbog vegetacije koja ga je prekrila, niše su i dalje uočljive, a zabilježene su i na fotografijama s istraživanja (**Tb. 2, sl. 2**). Jasno se prepoznaje da je srednja niša nešto većih dimenzija, a što proizlazi i iz podataka u Dnevnici, gdje se navode mjere od 30x24x40 cm, za bočne niše, te 30x55x40 cm, za središnju nišu.⁸⁷ Naime, iako je bez revizijskih istraživanja teško iznositi bilo kakve tvrdnje, niše toga tipa zaista se često zatiču u ranokršćanskim grobišnim prostorima i onima memorijalne funkcije, služeći postavljanju svijeća, najčešće iznad groba pokojnika.⁸⁸ Upravo je pod ovim nišama, prislonjena uz taj južni zid, zatečena grobnica oblika izdužena kvadra, sa stepenasto uvučenim okvirom. Također, tijekom istraživanja 1970-ih, ispred zapadnog pročelja crkve sv. Ilije pronađeni su ostatci još jednog groba, dijelom zidanog, a dijelom obloženog tegulama.⁸⁹ U tom se slučaju svakako moglo raditi o kasnoantičkom ukopu.

Važan je u tom kontekstu i nalaz jedne nadgrobne ploče u podnici crkve sv. Ilije (**Tb. 4, sl. 1**). Na ploči je grčki natpis na kojem se prema čitanju iz Izvještaja spominje Sirijac Eakije (sin Antioha), te podatak da je preminuo u vrijeme konzula čije je ime na natpisu doneseno u formi *Eroulanou*. Uz ploču s natpisom pronađena su još tri ulomka koja su s njime tvorila cjelinu – ulomak s urezanim križem i dva manja fragmenta „jednostavne profilacije“. U izvještajima s istraživanja navodi se kako su radi datacije ovog nalaza kontaktirani stručnjaci, te je u onom iz 1974. g. zabilježeno nekoliko godina

⁸⁴ Dnevnici KODU, 1976, 1978, 1979.

⁸⁵ Na temelju podataka iz Dnevnika o položaju spomenutih zidova, kao i priloženih skica, moglo se raditi o prostoru dimenzija 25x10 m (Dnevnici KODU, 1976, 1978, 1979; Izvještaj KODU).

⁸⁶ Izvještaj KODU.

⁸⁷ Isto

⁸⁸ Roberts, 2013: 509 i dalje.

⁸⁹ Dnevnici KODU, 1976.

kada je natpis mogao biti isklesan. Radi se o razdobljima 4. i 5. stoljeća.⁹⁰ Iako bi natpis trebalo dodatno ispitati, pa i potvrditi dataciju ploče,⁹¹ on svakako svjedoči o ranoj prisutnosti kršćana na otoku. Usto, s obzirom na činjenicu da je riječ o nadgrobnom natpisu, zatečenom na lokalitetu s ukopima, a gdje su prisutne i spomenute niše, možda ondje i treba očekivati neko ranokršćansko grobišno, memorijalno zdanje, što bi mogla potvrditi ili opovrgnuti neka buduća, revizijska istraživanja.⁹² U svakom slučaju, trebalo bi dodatno istražiti odnos južnog, najstarijeg zida, prema ostalim zidovima na lokalitetu, uočene pregradnje u njegovu istočnom dijelu, kao i pojavu loma upravo od dijela s nišama, nakon kojeg se prema zapadu nastavlja mlađe strukture.⁹³

Ono što ovaj lokalitet čini dodatno zanimljivim jest činjenica da je ondje zatečena veća količina ranokršćanskih ulomaka, vrlo raznolikih, kako izvedbom i kvalitetom, tako i u dataciji.⁹⁴ U Dnevniciima i Izvještajima s istraživanja navodi se jedan stupić s djelomično očuvanim kapitelom, a nekoliko je ulomaka zabilježeno i na fotografijama (**Tb. 5**).⁹⁵ Veću pažnju zaslužuje vrlo jedinstvena mramorna reljefna ploča, koju je prvi objavio I. Fisković.⁹⁶ Otkrivena je u spomenutoj grobnici uz južni zid, te se danas čuva u Župnoj zbirici na Lopudu.⁹⁷ Ploča je bila razlomljena u tri dijela, a sačuvan je njen lijevi dio, na čijoj se bočnoj strani uočava utor. Na toj iznimno kvalitetno klesanoj ploči alegorijski je prikaz berača grožđa, odjevenog u tuniku i ogrnutog halamidom, u sjedećem položaju, s nožem u ruci (**Tb. 4, sl. 2**). Berač je prikazan u donjem uglu, dok površinom ploče dominiraju razgranati, bujni i voluminozni listovi vinove loze i grozdovi, izrađeni tehnikom svrdla. U odnosu na pojednostavljene vegetabilne motive, u prikazu ljudskoga lika pažnja je bila posvećena detaljima – njegovoj odjeći i licu (nabori tunike, pramenovi kose, krupne bademaste oči s buše-

⁹⁰ Izvještaj KODU; 1974, 10. 10.

⁹¹ Na fotografiji ploče, cjelovito složene, prepoznaje se ulomak s vitkim križem, kakvi su svojstveni razdoblju 6. stoljeća. Navedeni ulomak s natpisom detaljnije se obrađuje u radu Ivana Basića i Maje Zeman, koji je trenutačno u objavi.

⁹² Na mogućnost takve funkcije nekog ranijeg sklopa kod crkve sv. Ilije upozorio je i Igor Fisković, navodeći kao paralelu nalaze kasnoantičke/ranokršćanske grobnice na otoku Mrkanu (Fisković, 1980: 249-250).

⁹³ V. gore str. 7, bilj. 32.

⁹⁴ Spominje se jedan kapitel, stupić s kapitelom od mramora (Izvještaj KODU 1979), a na fotografijama nalaza s lokaliteta više se ulomaka označava kao „starokršćanski“ (Fototeka KODU).

⁹⁵ Dnevnici KODU, Fototeka KODU.

⁹⁶ Fisković, 1980: 245. Osim Fiskovića, reljef spominje i Nenad Cambi (2002: 277).

⁹⁷ Izvještaj KODU, 1979.

nom šarenicom). I. Fisković reljef datira u 5. stoljeće, te smatra da se radilo o ploči pluteja oltarne ograde.⁹⁸ Jednako je mišljenja I. Tomas, koja dodaje kako se moralo raditi o pluteju neke veće i reprezentativnije građevine, ponajprije s obzirom na dimenzije ploče i materijal. Prema mišljenju autorice, tu bi veću, reprezentativniju crkvu trebalo očekivati na samom lokalitetu crkve sv. Ilije ili u njegovoj neposrednoj blizini.⁹⁹ I. Tomas ističe i kako je lopudska ploča u korpusu sačuvane ranokršćanske skulpture na istočnoj obali Jadrana, iznimna – jednako u ikonografskom, kao i u likovnom smislu – već samim time što se na tom prostoru od sredine 4. stoljeća napušta prikazivanje ljudskog lika.¹⁰⁰

O nekoj većoj crkvenoj građevini u neposrednoj okolici srednjovjekovne crkve sv. Ilije, na temelju raspoloživih podataka, još uvijek ne možemo govoriti. Jednako tako i ovdje iznesene pretpostavke o nekom memorijalnom zdanju, a čija veličina nije određena, zasad nije moguće potvrditi. Zanimljivo je, međutim, da se uz otok Lopud veže i pojava više relikvijara. Među njima su srebrni moćnici iz kasnog 5. ili 6. stoljeća, o kojima je kratko pisao I. Fisković.¹⁰¹ V. Lupis navodi pet srebrnih moćnika koji su se čuvali u Župnoj zbirci na Lopudu, a danas se nalaze u Biskupskom sjemeništu.¹⁰²

Poznatiji je i u literaturi višekratno obrađivan lopudski ranosrednjovjekovni relikvijar, s kojim su ovi manji, ranokršćanski, pronađeni. Tijekom istraživanja poduzetih u središtu današnjeg naselja, prilikom rušenja Gospe od Začeca (Gospe od Napuča), ustanovljena je grobnica tipa *a pozzo*, a u njoj dva mramorna ranokršćanska pilastra sa znakom križa te spomenuti relikvijari (Tb. 5).¹⁰³ S obzirom na takve nalaze, neko starije svetište, s ranokršćanskom fazom, očekuje se i na tom dijelu otoka. Takvo se očekuje i na prethodno spomenutom predjelu Sutmiho (Sutmihajlo),¹⁰⁴ a trebalo bi mu pridružiti i predio Sutiona (Sutionik), na uzvišenom i šumovitom prostoru iznad hotela Lafodia, u neposrednoj blizini lokaliteta crkve sv. Ilije. Naime, prema Lisičaru, ondje se nekada nalazila kapela sv. Jone.¹⁰⁵ Iako o kapeli drugih podataka

⁹⁸ Fisković, 1980: 241

⁹⁹ I. Tomas, 2014: 94-95

¹⁰⁰ Više o ranokršćanskoj skulpturi na istočnoj obali Jadrana v. u: Salona I, 1994; Chevalier, 1995 (tom I i II); Cambi, 2002: 254-281. Pluteji oltarne ograde na kojima je prikazan ljudski lik pronađeni su u Rimu (S. Agnese), Raveni (S. Apollinare) i Gradu (katedrala) (Fisković, 1980: 254).

¹⁰¹ O njima je jedino kratko pisao Igor Fisković (1980: 242).

¹⁰² Lupis, 2009: 473-480.

¹⁰³ Više dalje u tekstu I. Tomas.

¹⁰⁴ Fisković, 1980: 242; Žile, 2003: 27.

¹⁰⁵ Lisičar, 1931: 58.

nema, taj se hagiotoponim u literaturi veže uz starozavjetnog proroka Jonu.¹⁰⁶ U nekom opsežnijem istraživanju prostora otoka Lopuda u ranijim razdobljima, pa tako i onom ranokršćanskom, odnosu predjela Sutiona i lokaliteta crkve sv. Ilije trebalo bi posvetiti veću pažnju. Za crkvu sv. Ilije u literaturi se najčešće i navodi da je smještena na Sutioni, a važna je i veza starozavjetnog Jone i Ilije, koji je Jonu uskrsnuo.¹⁰⁷

Lokalitet crkve sv. Ilije ističe se količinom ranokršćanskih nalaza, a koji se mogu datirati u šire razdoblje od 4. do 6. stoljeća. I pojedini ranokršćanski ulomci pronađeni na drugim lokalitetima na otoku dovode se s njim u vezu.¹⁰⁸ Među njima je i jedan mramorni kapitel, uzidan kod crkve Gospe od Šunja, kojem je gotovo identičan pronađen na Sv. Iliji 1973. godine (**Tb. 5**).¹⁰⁹ Ranokršćanski ulomci zatečeni su uzidani i u srednjovjekovnu crkvu sv. Ivana Krstitelja, na Ivanjem brdu, za koje nije poznato odakle točno potječu, a ni arheološkim istraživanjima ondje nije potvrđena neka ranokršćanska građevina.¹¹⁰

Predio na kojem je izgrađena srednjovjekovna crkva sv. Ilije tijekom ranokršćanskog razdoblja zasigurno je imao veću važnost. Ta je važnost mogla biti naslijeđena još od ranijeg, rimskog razdoblja, kada se upravo na tom dijelu lopudske uvale moglo nalaziti središte posjeda jedne veće naseobinske aglomeracije, koja bi obuhvaćala i druge položaje u uvali, a čime se potvrđuju i teze o vezi ranokršćanskih, pa i kasnijih, srednjovjekovnih gradnji na Elafitima s onima ranijeg, antičkog/kasnoantičkog razdoblja. Naime, iako su antički i kasnoantički lokaliteti Elafitskih otoka znatno slabije istraženi, već s obzirom na ovdje iznesene karakteristike nalaza tih razdoblja, pa i položaje na kojima se oni zatiču, a uvelike i na temelju analogija s drugih prostora rimske Dalmacije, na većim se otocima – Koločepu, Lopudu i Šipanu – zaista i prepoznaju odlike uređenih, objedinjenih, pa i bogatijih rimskih posjeda. U skladu s time i srednjovjekovna crkva sv. Ilije mogla je biti izgrađena i kao svojevrsna oznaka u prostoru jednog važnijeg predjela. I druge srednjovjekovne crkve Lopuda, među njima i one tipološki srodne, kao da markiraju ključne točke u pejzažu, odnosno one predjele koji su zasigurno već ranije

¹⁰⁶ Badurina - Tadić, 1989: 61. Crkve posvećene tom starozavjetnom proroku nisu poznate, te se eventualno moglo raditi o nekom svetištu, kulturnom prostoru s prikazima Jone.

¹⁰⁷ Na što je upozorila Ivana Tomas (2014). V. i: Murray, 2004: 172, 274; Badurina, 2006: 290.

¹⁰⁸ Naime, za većinu ranokršćanskih ulomka s Lopuda, kako je već naglasio Igor Fisković, nije zabilježeno mjesto nalaza, a često su zatečeni u sekundarnoj upotrebi (1980: 243-246).

¹⁰⁹ Za pronađeni kapitel s lokaliteta crkve sv. Ilije v. u: Izvještaj KODU, 1973: 3-4.

¹¹⁰ Crkva i njezina okolica arheološki su istraženi u razdoblju od 1973. do 1979. g. Rezultati nisu objavljeni, a istraživanje je vodila Dubravka Beritić. Za podatke o njima v.: Izvještaj i fototeka KODU, 1973.-79. O ulomcima vidi dalje u tekstu I. Tomas.

bili tijesno povezani te su imali istaknutu ulogu u funkcioniranju posjeda, bilo gospodarsku, upravno-administrativnu ili onu nadzora plovnih putova i otočkih komunikacija – poput crkve sv. Ivana Krstitelja na Ivanjem brdu, gdje se na mjestu prapovijesne gradine mogla i u rimskom razdoblju nalaziti istaknuta naseobina s koje je kontrolirana čitava lopudska uvala, uključujući i predio s crkvom sv. Ilije; ili crkve sv. Nikole Grčkog na padinama Polačice, nedaleko uzvisine Sutvrač, a gdje se i očekuju ranija utvrđenja, odnosno na Polačici moguća izvidnica, pa i uz njih vezani antički/kasnoantički objekti u podnožju. Spomenutima se mogu pridružiti i drugi otočki predjeli s crkvama: Sutmiho i Sutiona koji zatvaraju lopudsku uvalu, ili predio s crkvom sv. Petra i rt Poluge s crkvom sv. Maura, smješteni iznad uvale Šunj.